

УДК 159.9

Особливості неусвідомленого компоненту самосприйняття та самооцінки моряків

Побідаш А.Ю.

У статті розглядаються питання психологічних особливостей самосприйняття та самооцінки моряків. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей самооцінки особистості, її самосприйняття, самовідношення, часової перспективи, соціального статусу моряків та їхніх взаємовідносини з оточуючими. Наведені результати дослідження розкривають особистісні особливості моряків, які працюють у морській галузі.

Ключові слова: самооцінка, самосприйняття, соціальний статус, часова перспектива, взаємовідносини, моряк.

В статье рассматриваются вопросы психологических особенностей самовосприятия и самооценки моряков. Представлены результаты эмпирического исследования особенностей самооценки личности, ее самовосприятия, самоотношения, временной перспективы, социального статуса моряков и их взаимоотношений с окружающими. Приведены результаты исследования, раскрывающие личностные особенности моряков, которые работают в морской отрасли.

Ключевые слова: самооценка, самовосприятие, социальный статус, временная перспектива, взаимоотношения, моряк.

The article regards the problems of psychological features of self-perception and self-concept of the seamen. The article gives the results of an empiric research of the features of self-concept of a personality, its self-perception, self-relation, time perspective, social status of the seamen and their relationships with people around them. The results of the research that describe personal features of the seamen, working in the sea branch, are given in the article.

Key words: self-concept, self-perception, social status, time perspective, relationships, seaman

Постановка проблеми. Сучасна морська галузь забезпечує майже 90% всього світового вантажообігу. А це майже мільйони робочих місць та фахівців, які задіяні у реалізації завдань морського транспорту. Вітчизняна морська галузь здебільшого використовує ще радянські напрацювання стосовно психологічного супроводу професійної діяльності моряка. Проте, з тих часів багато що зазнало змін у організації сучасного судноплавства. Це й порядок та умови формування екіпажів, умови праці та відпочинку, соціальна та правова захищеність моряків тощо.

На сучасному етапі більшість українських моряків працюють у приватних круїнгових компаніях, саме тому вони не отримують належної уваги з боку державних органів та науково-дослідних установ. Мабуть, через цей факт нам не зустрілися ґрунтовні наукові дослідження, які були б присвячені проблемі самооцінки та самосприйняття сучасних моряків.

Аналіз останніх досліджень. Проблемою психологічного забезпечення професійної діяльності моряків у вітчизняній психології займаються Демідова Т.В., Доброва Н.А., Євстаф'єв В.М., Зайцева В.А., Незавітіна Т.С., Нікітін Ю.А., Псядло Е.М., Скиба О.В., Страхов А.П., Шафран Л.М., Шеін С.В. [1; 2]. Але їх дослідження здебільшого присвячені проблемам професійного психофізіологічного відбору моряків та їх професійної придатності. Також, достатньо досліджені проблеми психофізіологічної адаптації моряків до професійної діяльності на судах упродовж довготривалих рейсів. Проте, на наш погляд, недостатньо розкриті проблеми саме соціально-психологічної адаптації моряків до сучасних умов професійної діяльності.

Мета статті. Метою даної статті є розкриття результатів емпіричного дослідження неусвідомленого компоненту самосприйняття та самооцінки сучасних працівників вітчизняної морської галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою виявлення деяких особливостей «Я-концепції» моряків нами було проведено дослідження за допомогою проективної малюнокової методики Т. С. Яценко «Я – реальне, Я – ідеальне» [3; 4]. Для проведення дослідження морякам було надано аркуш паперу та олівець з гумкою. На одному боці аркуша їм потрібно було намалювати «Я – реальне», а на протилежному – «Я – ідеальне». Відмітимо, що за малюнками можна судити про афективну сферу особистості, її потреби і т. д.

Далі результати, отримані у ході аналізів малюнків «Я – реального» та «Я – ідеального», співвідносяться одне з одним. Таким чином, за допомогою даної методики можна дослідити особливості самооцінки особистості, її самосприйняття, самовідношення, часову перспективу, соціальний статус моряків та їхні взаємовідносини з оточуючими. Вона дозволяє отримати дані про особистісні особливості моряків, як усвідомлювані, і так не усвідомлювані самими моряками.

У нашому дослідженні прийняли участь 52 моряки, віком від 25 до 57 років. Стаж плавання на судах у досліджуваних складає від 1 до 34 років. Третина з досліджуваних мають середню спеціальну освіту, решта вищу.

При порівнянні образів «Я-реального» та «Я-ідеального» за категоріями оцінки ми змогли виявити особливості сприйняття себе моряками.

Ознаки категорії оцінки Я-концепції у моряків.

Зображення рук на малюнку найчастіше асоціюється з впевненістю у своїх силах і рівнем

самооцінки. Якщо розглянути більш детально результати порівняння, то можна сказати, що частина досліджуваних хотіли б підвищити рівень своєї впевненості у власних силах і можливостях, про це може свідчити невелике збільшення кількості м'язистих та нормальних рук на малюнках «Я-ідеального» (55,51% частоти згадування, проти 45,68% на малюнках «Я-реального»). У малюнках «Я-реального» переважають м'язисті (45,68%) та пропорційні (34,56%) руки, тобто більшість моряків мають адекватну самооцінку.

Зображення ніг на малюнку може характеризувати впевненість людини у власній позиції і своїх можливостях. Якщо ноги зображені товстими й довгими, то особистість відчуває впевненість у своїх силах і можливостях, якщо вони зображені тонкими або короткими, то це може свідчити, навпаки, про невпевненість у власних силах. Моряки хотіли б мати дещо більшу впевненість у своїх силах і позиції. Про це може свідчити збільшення кількості зображення нормальних і товстих ніг на малюнку «Я-ідеальне» (51,31% та 39,53% частоти згадування відповідно), ніж на малюнку «Я-реальне» (47,85% та 29,53% частоти згадування відповідно).

Наявність на малюнку лінії основи або землі здебільшого інтерпретується, як ознака незахищеності, адже вона розглядається, як точка відліку, і забезпечує загальну стабільність малюнка. Невелике зменшення частоти згадування лінії основи може свідчити про бажання моряків бути більш захищеними, ніж вони є на цей момент (14,17% частоти згадування на малюнках «Я-реальне» та 12,34% у малюнках «Я-ідеальне»).

Відстрочене малювання рис обличчя та голови в цілому може свідчити про труднощі самоідентифікації. Дуже мало моряків мають проблеми з само ідентифікацією (3,89% частоти згадування на обох малюнках). Це може свідчити про їхню невдоволеність собою на цьому етапі.

У випадку «зрізання» нижніх кінцівок краєм листа, можна говорити про наявність відчуття рухової та дієвої безпорадності особистості. У моряків майже не зустрічається це відчуття. Невелика кількість цих випадків присутня на малюнку «Я-реального» (3,89% частоти згадування) та може бути пов'язана з перебуванням на березі, де моряки відчувають себе бездіяльними.

Аналізуючи випадки контакту верхнього краю малюнка з верхнім краєм сторінки, можна припустити наявність бажання сховатися від реального світу у власних роздумах та фантазіях. Це може говорити про бажання моряків перенестись до свого «ідеального» світу. Це прагнення частіше зустрічається в зовсім молодих моряків і може бути викликаним певними ідеалістичними та романтичними уявленнями про роботу на морі (6,89% частоти згадування на обох малюнках).

Випадки використання нижнього краю сторінки у якості лінії основи можуть свідчити про відчуття генералізованої незахищеності, тому що таким чином моряки ніби шукають опору й самі не можуть її знайти. Це може бути пов'язане з проблемами у відносинах з кріюінгом, судновласниками тощо. Адже саме вони дуже часто нехтують правами моряків. Невелике зменшення частоти згадування нижнього краю сторінки у якості лінії основи може говорити про прагнення моряків знайти вихід із цієї ситуації, здобути свою власну точку опори та стати більш захищеними (9,62% частоти згадування на малюнках «Я-реальне» та 3,89% у малюнках «Я-ідеальне»).

Наявність на малюнку нахилу лінії землі (основи) до низу може свідчити про наявність відчуття самотності та невпевненості в собі. Моряки, у яких зустрілися подібні ознаки, здебільшого мали невеликий морський стаж та ймовірно ще не досить адаптувалися до особливостей роботи в морі. Зменшення відносної частоти згадування нахилу лінії основи (землі) у «Я-ідеальному» (0%) порівнянно з «Я-реальним» (6,89% відносної частоти згадування) ймовірно може свідчити про прагнення набути впевненості, позбутися відчуття самотності, звикнути до умов морської праці.

Аналізуючи рух людини на малюнку можна припустити, що він символізує відчуття задовільної адаптації досліджуваного. Інакше кажучи, у великій кількості моряків присутні нормальні адаптаційні можливості. Невелике збільшення відносної частоти згадування руху людини на малюнку «Я-ідеального» (37,56% відносної частоти згадування) порівняно з «Я-реальним» (32,17%) може свідчити про бажання деяких моряків підвищити власні адаптаційні ресурси особистості.

При малюванні людини слабкими лініями можна припустити можливу наявність відчуття неповноцінності, нерішучості та страху поразки. Дуже мало моряків мали таку ознаку (3,89% частоти згадування на обох малюнках). Ці відчуття можуть бути пов'язані зі слабкою адаптованістю деяких моряків до професійної діяльності та низькою самооцінкою.

Наявність самокритичності в моряків є дуже важливою рисою для інтерпретації результатів методики. Здатність особистості до аналізу та корекції своїх дій може говорити про нормальний перебіг інтелектуальних функцій і емоційну рівновагу. Як при роботі над малюнками «Я-реального», так і при роботі над малюнками «Я-ідеального» самокритичність була на однаковому рівні (45,68% частоти згадування на обох малюнках). Це може говорити про емоційну рівновагу й інтелектуальну працездатність моряків, які не були в піратському полоні.

Ознаки категорії оцінки емоційно-вольової сфери у моряків.

У результаті порівняльного аналізу даних, отриманих за методикою, можна сказати, що повернення досліджуваного до малювання однієї й тієї ж деталі, стирання та перемальовування її може свідчити про наявність у нього відчуття тривоги, негативного акцентування на певній деталі (і як наслідок, дії або відносинах). Зменшення кількості стирань та викреслювань на малюнку «Я-ідеального» (3,89% відносної частоти згадування), ніж на малюнку «Я-реального» (6,98%) може свідчити про бажання позбавитись відчуття тривоги в подальшому та зменшенні негативних акцентуацій. Негативні акцентуації у моряків не були здебільшого пов'язані зі сферою соціальних контактів і захищеності.

Дивлячись на невелику кількість прояву цих ознак, ці особливості можуть свідчити про певні прояви звичайних взаємин всередині екіпажу та з роботодавцями.

Якщо малюнок займає майже всю сторінку, то це може говорити про наявність у особистості фрустрації, відчуття ворожості, потреби в агресивних діях, дратівливості, напруги тощо. Відносно невелика кількість проявів цієї ознаки ймовірно характеризує суто особистісні особливості моряків та клімат у екіпажі (6,89% частоти згадування на обох малюнках). Певні негативні емоційні стани притаманні особистості навіть у відносно звичайних ситуаціях, тому це не є достовірною ознакою якихось відхилень.

Проаналізувавши намагання розмістити малюнок у верхньому лівому куті, можна припустити, що це може вказувати на наявність у моряків тривожності або регресії (реакції уникання). Ця особливість здебільшого проявлялась у моряків з відносно невеликим морським стажем і проявами невпевненості в собі. Таким чином вони ймовірно намагались приховати свою неготовність до певних аспектів професійної діяльності. Враховуючи невелику кількість проявів цієї особливості, не можна говорити про наявність певної тенденції (3,89% частоти згадування на обох малюнках).

Відхилення від звичного розміщення малюнка на сторінці може вказувати на намагання демонструвати агресивну поведінку. Наявність агресивних проявів, на наш погляд, може бути пов'язана з певними особливостями особистості моряка. Також таку поведінку можуть провокувати конфлікти та непорозуміння в екіпажі як на побутовому, так і на професійному ґрунті. При малюванні «Я-ідеального» кількість нетипового розміщення малюнка дещо зменшилася порівняно з «Я-реальним» (3,89% та 6,57% частоти згадування відповідно). Це може свідчити про прагнення моряків позбутися зайвої агресії.

Аналізуючи використання нижнього краю сторінки в якості лінії основи, можна припустити наявність депресивно забарвленого настрою. Такий настрій у моряків може бути викликаний як тривалою розлукою з родиною, так і проблемами професійного характеру. Проте не чисельність цих проявів говорить про епізодичні випадки такого явища. Зменшення частоти згадування нижнього краю сторінки в якості лінії основи може свідчити про бажання моряків у майбутньому позбутися депресивних проявів (9,68% частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 3,89% на малюнках «Я-ідеального»).

Наявність ненормального типу штриховки зазвичай вважається проявом тривожності. До ненормального типу можна віднести штриховку, яка виконується довше звичайного часу, виконується з великим натиском, робиться з повтором. При зображенні «Я-реального» велику кількість часу в моряків займала штриховка фону моря (3,89% відносної частоти згадування). Це може говорити про тривожні прояви щодо перебування в морі. Повернення до штриховки та сильний натиск під час її виконання спостерігалися здебільшого при зображенні корабля (3,89% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального»). Це може свідчити про наявність у моряків страхів, пов'язаних з професійною діяльністю, ймовірно їх тривожить можливість втратити роботу або ж довгий час її шукати після завершення чергового контракту. Кількість тривожних проявів при малюванні «Я-ідеального» зменшується порівняно з «Я-реальним». Це може говорити про впевненість моряків у подоланні своїх страхів.

Паузи та затримки під час малювання можуть свідчити про наявність конфліктів. Ця ознака скоріше говорить про внутрішній конфлікт, адже паузи та затримки здебільшого були пов'язані з малюнками моря, корабля. Це може говорити про наявність певних проблем у професійній діяльності, зокрема з кріюінговими агентствами та судновласниками. Проте ці конфлікти носять ситуативний характер, адже під час малювання «Я-ідеального» пауз та затримок не було (6,56% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 0% на малюнках «Я-ідеального»).

Зображення жирними лініями певного об'єкта (у цьому випадку корабля, сонця) може свідчити про фіксацію на цьому об'єкті та ворожість по відношенню до нього. Малювання корабля й сонця жирними лініями може свідчити про прояв тривоги по відношенню до професійної діяльності. Сонце може асоціюватися з джерелом роботи та прибутків, і моряки можуть хвилюватися про зменшення кількості прибутків. Зменшення кількості жирних ліній у малюнках «Я-ідеального» (0% відносної частоти згадування) порівняно з «Я-реальним» (6,78%), це говорить про ситуативність тривожних проявів та неприйнятність їх у майбутньому.

Наявність коментарів, які є недоречними ситуації, може говорити про прояви відчуття незахищеності та напруги в моряків. Це може бути пов'язане з певними негативними ситуаціями в житті. З точки зору моряків, які не були в полоні, такі коментарі знімають напруженість ситуації. Наявність коментарів ймовірно носить ситуативний характер, адже їхня кількість є дуже малою (3,89% відносної частоти згадування на обох малюнках).

Ознаки категорії оцінки власного «Я» моряків у соціумі.

За результатами порівняльного аналізу даних, отриманих за методикою, можна сказати, що присутність вітру на малюнку говорить про ставлення до реального світу та світу фантазій. Зображення вітру, що дме знизу вгору, присутнє у більшому ступені на малюнках «Я-реального» (6,86% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 3,89% на малюнках «Я-ідеального»). Це може говорити про бажання моряків перейти від реальних подій і проблем до ідеального світу. Це може бути пов'язаним з ситуативними проблемами реального світу. На малюнку «Я-ідеального» зустрічається напрямок вітру, що дме згори донизу. Це може свідчити про прагнення моряків втілити свої бажання й фантазії з ідеального світу в реальності.

Відсутність на малюнку роту, вух, носа може говорити про небажання спілкуватися. Ця тенденція

спостерігається й на малюнку «Я-реального», і на малюнку «Я-ідеального» (6,98% відносної частоти згадування на обох малюнках). Слід звернути увагу на невеликий ступінь прояву цієї ознаки. Здебільшого вона проявляється у відсутності вух на малюнку. Тобто це може бути пов'язане з небажанням моряків чути та сприймати певну інформацію, може стосуватися професійних аспектів, особистих, сімейних. І таке небажання зберігається й у майбутньому, тобто носить вже сталий характер і може розцінюватись, як особистісна особливість.

Зображення дерев і кущів на малюнку можна зазвичай асоціювати з близькими й рідними. Майже одна п'ята від загальної кількості моряків на малюнку «Я-реального» (18,36% відносної частоти згадування) зображає дерева й кущі, що може говорити про їхнє бажання більше часу бути з близькими й рідними. Збільшення кількості кущів і дерев на малюнку «Я-ідеального» (25,18%) може свідчити про необхідність більше вільного часу приділяти родині. Хмари, зображені на малюнку, можуть говорити про наявність тривожності через взаємини з оточуючими (9,78% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального»). Це можуть бути напружені стосунки між членами команди корабля, непорозуміння з близькими й рідними тощо. Відсутність хмар на малюнках «Я-ідеального» може свідчити про прагнення моряків налагодити успішну взаємодію зі своїм соціальним оточенням.

Затримка при малюванні рис обличчя може свідчити про певне небажання сприймати зовнішні стимули органами чуттів. Відстрочене малювання рис обличчя та голови в цілому зустрічається однаково як при малюванні «Я-реального», так і при малюванні «Я-ідеального» (3,89% відносної частоти згадування на обох малюнках). Прояв цієї ознаки є досить низьким, тому скоріше за все носить характер певної риси окремої особистості.

Малюнок, що займає маленьку площу доступного простору на сторінці, може говорити про наявність у досліджуваного відчуття неповноцінності, тенденції до уникнення реальності (6,78% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального»). Це може бути пов'язане з бажанням таким чином вирішити певні життєві проблеми, негаразди. Це скоріше пов'язане з певним типом реагування особистості на негативні події. При зображенні «Я-ідеального» зменшується кількість малюнків (0%), які займають маленьку площу, що може говорити про бажання позбутися проблем і бути впевненим у своїх силах і можливостях, дивитись в очі реальності.

Проаналізувавши схильність моряків до ретельної центрівки малюнка, можна сказати, що це може бути пов'язаним з відчуттям незахищеності, невмінням адаптуватися до середовища. Ця ознака здебільшого проявлялася в моряків з невеликим професійним стажем і кваліфікацією. Ця ознака може свідчити про певну занепокоєність своїм майбутнім і наявністю постійної роботи, адже мінливий ринок морської праці не дає чіткої впевненості в майбутньому. Зменшення центрівки на малюнку «Я-ідеального» може говорити про бажання стабільності, захищеності, впевненості в собі (9,45% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 3,78% на малюнках «Я-ідеального»).

Аналізуючи позицію людини на малюнку, можна виділити певні особливості. При зображенні людини в повний профіль можна говорити про наявність певної замкненості в собі, уникання реального світу, обмеження соціальних контактів. Проте віднести цю ознаку до визначальних важко через нечисельність її прояву. Це може бути пов'язане з типом реагування на стресові ситуації тощо. Зменшення кількості таких ознак на малюнку «Я-ідеального» може свідчити про бажання налагодити нормальні соціальні контакти й відносини в майбутньому (6,87% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 0% на малюнках «Я-ідеального»). Зображення людини в абсолютний анфас може говорити про небажання компромісу та пристосування. Ця риса більш характерна командному складові судна та проявляє себе як жорсткість управлінської позиції. За певний термін керування командний склад судна звик до непохитності їхньої позиції і не прагне компромісів. Про це свідчить і не зменшення прояву цієї ознаки при малюванні «Я-ідеального» (9,83% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та «Я-ідеального»).

У разі повної відсутності в досліджуваного спонтанних коментарів можна припустити наявність замкненості й бажання обмежити свої соціальні контакти. Це скоріше за все пов'язане з певними особливостями соціальної взаємодії моряків. Деякі з них є не дуже товариськими й відкритими. При зображенні «Я-ідеального» кількість цих ознак не змінюється стосовно малюнка «Я-реального» (3,78% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та «Я-ідеального»).

Ознаки категорії оцінки напряму особистості (часової перспективи) у моряків.

За результатами порівняльного аналізу даних, отриманих за методикою, можна сказати, що напрямок вітру на малюнку символізує направленість у часі. На малюнку «Я-реального» присутній напрям вітру зліва направо (6,86% відносної частоти згадування). Він характеризує фіксацію на минулому, це здебільшого притаманне досить досвідченим морякам. На цьому етапі у них є з чим порівнювати умови праці й організацію рейсу. У результаті порівняння сучасність не завжди є кращою, саме тому ймовірно й виникає фіксація на минулому. У малюнках «Я-ідеального» присутній вітер, що дме справа наліво (3,89% відносної частоти згадування). Це може говорити про бажання перейти в майбутнє й залишити в минулому усі свої негаразди.

Розміщення малюнка у верхньому лівому куті може говорити про бажання повернутися до минулого. Це прагнення відбиває бажання моряків повернутися до своїх «кращих часів», що минули. При чому це бажання не зникає й при малюванні «Я-ідеального» (3,78% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та «Я-ідеального»). У більшості випадків це прагнення було притаманним для моряків, що працювали ще за часів Радянського Союзу й мали більшу кількість пільг і привілеїв.

Лінія землі (основи), що йде донизу зліва направо може свідчити про відчуття сумніву щодо

майбутнього та навіть небезпеки. Деякі моряки не до кінця адаптувались до специфіки професійної діяльності через певні її особливості. Це може викликати в них тривогу та страхи стосовно майбутнього. При малюванні «Я-ідеального» кількість ознак невпевненості в майбутньому знижується, що може свідчити про бажання скорішої адаптації та входження в нормальний ритм життя в майбутньому (10,62% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 3,78% на малюнках «Я-ідеального»).

Аналізуючи розміщення малюнка відносно центра можна говорити про спрямованість у часі. Розміщення малюнка справа від центра може свідчити про спрямованість у майбутнє, а розміщення малюнка зліва від центра може говорити про тенденцію переважання елементів минулого, що тісно пов'язані з емоційною сферою. Також це може свідчити про домінування інтелектуальної сфери над емоціями. Молоді моряки розуміють, що життя ще попереду і треба дивитись у майбутнє з впевненістю. Зображення «Я-ідеального» частіше орієнтоване в майбутнє (12,35% відносної частоти згадування), ніж зображення «Я-реального» (3,78%), що може вказувати на прагнення моряків до подальшого кар'єрного росту та професійного розвитку.

Висновки. У ході аналізу даних, отриманих за методикою, у моряків можна виділити такі особливості:

- у більшості моряків, що не були в полоні піратів, присутня адекватна самооцінка, вони достатньо адаптовані, мають впевненість у власних силах і можливостях. Четверть моряків бажає зміцнити свої позиції, підвищити рівень своїх адаптаційних та опірних ресурсів особистості. Дуже рідко в моряків зустрічаються проблеми самоідентифікації, страху, невпевненості в собі, незахищеності тощо;
- серед моряків майже не зустрічаються прояви депресивних настроїв, агресивної поведінки, напруги, конфліктів, тривоги, страху тощо. У них також присутнє бажання позбутися своїх наявних проблем і їх наслідків – негативних емоційних проявів і станів;
- соціальна сфера в моряків є достатньо розвиненою, проте присутні певні проблеми соціальної взаємодії в колективі, адже вони носять ситуативний характер. Також у моряків присутнє бажання налагодити більш ефективну соціальну взаємодію;
- моряки, здебільшого, орієнтовані на майбутнє та свій розвиток у ньому, за виключенням невеликої кількості своїх колег.

Література:

1. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону: монографія / Н.В. Оніщенко, А.Ю. Побідаш, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко. Харків: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2012. – 196 с.
2. Шафран, Л. М. Теория и практика профессионального психофизиологического отбора моряков. / Л.М. Шафран, Є.М. Псядло. – О.: Фенікс, 2008. – 292 с.
3. Яценко, Т. С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика / Т.С. Яценко, М.Г.Чобітько, Т.І.Донцевич. – Черкаси: «Брама», 2003. – 216 с.
4. Яценко, Т. С. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект) / Т.С.Яценко, Я.М.Кмит, Л.В.Мошенская. – М.: СИП РИА, 2000. – 227 с.